

**Р. К. САБИРОВА, Ж. К. БИСЕМБИЕВА, А. Р. ТАЖИДЕНОВА,
А. А. КАРАМУЛДИНА**

«Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті» КеАҚ, Қазақстан

МҰНАЙ-ГАЗ САЛАСЫНЫҢ СТРАТЕГИЯЛЫҚ БӘСЕКЕГЕ ҚАБІЛЕТТІЛІГІ

Тігінен біріктірілген компаниялардың қалыптасуы, бір жағынан, нарықтық өзгерістердің ауқымын сипаттаудың маңызды кезеңі болып табылады, екіншіден, мұнай өңдеу және мұнай тасымалдаудың маңызды құрылымдық мәселелерін, сондай-ақ мұнай-химия кәсіпорындарын қалыптастыру болып табылады. Мұндай күрделі технологиялық құлдырауды мұнай өңдеу саласына жеткілікті инвестицияның жетіспеушілігімен түсіндіруге болады.

Әсіресе, мұнай-химия кәсіпорындары күрделі жағдайда, шикізат жеткізушілерімен тұрақты байланыстың жоқтығы, мұнай-химия өнімдерінің әлемдік нарығындағы тұрақсыздық, инвестициялардың болмауы осы саладағы кәсіпорындардың дамуына кедергі келтіреді. Әлемдік нарық мұнай өңдеу және мұнай-химия компанияларының корпоративтік деңгейде оларды шоғырландыру, соның нәтижесінде жеке мұнай компанияларының даму перспективалары жоқ екенін көрсетті, олардың болмауы олардың бәсекеге қабілеттілігін арттыру мүмкін емес. Осы тұрғыдан мақала тақырыбы өзекті.

Мұнай-газ саласы кәсіпорындарының бәсекеге қабілеттілігі мен оны басқарудың теориялық және практикалық негіздері анықталды. Бәсекенің, бәсекеге қабілеттіліктің және бәсекеге қабілеттілікті басқарудың, сондай –ақ, бәсекеге қабілеттілікке ықпал ететін факторлардың теориялық негіздерін зерттеу бәсекеге қабілеттіліктің салыстырмалы тұрғыдағы сипаттамасын беруге мүмкіндік берді.

Кәсіпорынның бәсекеге қабілеттілігін басқаруда ықпал ететін факторлар ішінде өнімнің бәсекеге қабілеттілігі, технология бәсеке қабілеттілігі мен кадрлық персоналдың бәсекеге қабілеттілігі қарастырылып, негізгі факторлардың бірі ретінде теориялық және әдістемелік тұрғыдан қарастырылды.

Түйін сөздер: *бәсекеге қабілеттілік, бәсеке, мұнай-газ, компания, факторлар, әртараптандыру, SWOT-талдау, компания.*

Мұнай саласының бәсекеге қабілеттілігін арттыруда осы салада жұмыс жасап жатырған кәсіпорындардың қызметтерін әртараптандыру басты міндет деп қойылған. Заманауи жағдайда мұнай өндіретін және мұнай өңдейтін кәсіпорындарда тиімді әртараптандыру мен қайта құрылымдау кәсіпорындардың бәсекеге қабілеттілігін арттырудың қажетті шарты.

Қазақстандық және шетелдік ғалымдардың еңбектерінде экономика дамуының теориялық-әдіснамалық негіздері, мұнай өндіретін кәсіпорындардың жұмыстарының тиімділігі, әртараптандыру жағдайында мұнайгаз кешенінің салаларының қызмет етуі зерттелінген. Дегенмен нақты мұнай кәсіпорындарының бәсекеге қабілеттілігін арттырудың басты тетіктері теориялық және практикалық тұрғыдан әлі де зерттеуді қажет етеді.

Мақаланың басты мақсаты мұнай өнеркәсібі саласының бәсекеге қабілеттілігін арттырудың маңызды шарты ретінде осы саланың кәсіпорындарын жаңғырту мен әртараптандырудың қағидалары мен тетіктерін қарастыру.

Экономикалық әдебиеттегі көзқарастар «бәсекелестік» ұғымын анықтауда үш негізгі тәсілдерді бөліп көрсетуге мүмкіндік береді. Бірінші тәсіл бәсекелестікті нарықтағы жарыс ретінде анықтайды. Бәсекелестікті күрес ретінде қабылдау оңайырақ екенін атап өткен жөн. Екінші тәсіл бәсекелестікті нарық механизмінің элементі, нарықтық қатынастардың қалыпты ерекшелігі ретінде қарастырады, ол сұраныс пен ұсыныстың тепе-теңдігін ұстауға септігін тигізеді. Сондай-ақ бәсекелестіктің болуы жағымды фактор екендігін атап өткен жөн, атап айтқанда: тұтынушылар ұтымды жағдайда болады, өндірушілер тарапынан сұранысты қанағаттандыру деңгейі әрдайым жақсарып отырады. Үшінші тәсіл бәсекелестікті өлшем ретінде анықтайды, ол арқылы салалық нарық типі айқандалады. Бірінші көзқарасқа қарағанда, екінші және үшінші тәсілдер бәсекелестікті нарықтан ажырамас құраушысы деп болжап, онсыз экономиканы нарықтық деп санауға келмейді деп көрсетеді. Осылайша бәсекелестік өндірушілерді бәсекеге қабілетті тауар немесе бәсекеге қабілетті қызмет көрсетуге міндеттейді, яғни бәсекелестік пен бәсекеге қабілеттілік арасында диалектикалық байланыс пайда болады.

Тәжірибесі дамыған батыс елдерінің басқару саласындағы ұлттық экономиканың бәсекеге қабілеттілігі сөзсіз қызығушылық туғызады, өйткені, жаңа бәсекеге қабілетті салаларды сұрақтар құру арқылы ұлттық даму стратегиясы бір-бірімен тығыз байланысты. Қазақстанның бәсекелестік ұстанымын әлемдік нарықта сақтау мәселесі қазір шиеленісіп тұр, өйткені заманауи жағдайда айтарлықтай дәрежеде болашақта бәсекеге қабілеттіліктің өсуі қамтамасыз ете алатын факторлар жойылуда. Осыған байланысты, мемлекет саясаты да үлкен маңызға ие, оның мақсаты бәсекеге қабілетті экономика салаларын арттыру болып табылады [1,2].

Зерттеу барысында анықталғаны, кәсіпорынның бәсекеге қабілеттілігін талдау күрделі міндетті білдіреді, оның шешімі негізінде стратегиялық бәсекелестік әлеуетінің әсері және оған сыртқы орта факторларының әсерін жүйелі қаралуы мүмкін.

Әлбетте, өзіндік үлгіні дамытуға көшу - бұл Қазақстан үшін өзекті болып табылады, оның негізінде табиғи ресурстарды меншікті пайдалану жатыр және протекционистік мемлекет саясатының тарапынан тиімді жағдайда шетел капиталын тарту. Бұл ретте шетелдік технологияларға бағдарлана отырып, ұлттық экономика қазірдің өзінде инновациялық даму жолын таңдаған.

Кесте 1 – Мұнайгаз саласындағы компанияның стратегиялық бәсекеге қабілеттілігін арттырудың SWOT-талдауы

Күшті жақтары	Әлсіз жақтары
1	2
<ul style="list-style-type: none"> • кен өндіретін жердің қолайлы географиялық орналасуы өндірілген мұнайды дүние-жүзілік нарықтарға максималды тиімді тасымалдауға мүмкіндік береді; • мұнай компаниясының қалыптасқан тұрақты жұмыс жасауы, оған Қазақстан Республикасындағы саяси тұрақтылықтың болуы. 	<ul style="list-style-type: none"> • гидрологиялық және климаттық қиын жағдайлар; • қоршаған ортаны ластау мәселесі, ілеспе мұнай компоненттерін (күкірт) қалдықсыздандыру; • негізгі дүниежүзілік нарықтардан қашықтық;

1	2
<ul style="list-style-type: none"> • қолайлы инвестициялық ахуал, компанияға шетелдік инвесторлардың қаржы құюға дайындығы. • инвестициялық белсенділіктің жоғары деңгейі. • бай табиғи минералдық-шикізаттық ресурстар интеграцияланған мұнай-газ инфрақұрылымдарының болуы • Жаңа мұнай-газ транспорттық қуатты дамыту бойынша әлеует • Жер қойнауын қолдану саласында дамыған заңнамалық база • Тік интеграцияланған құрылымның болуы, оның ішінде инфрақұрылымдық • Мемлекеттің қолдауы • Мұнай мен газ конденсатын өндірудің өсу қарқынының жоғары болуы; 	<ul style="list-style-type: none"> • Еуропа мен үшінші елдер нарықтарына шығуда транзит елдерден тәуелділік; • жоғары капитал сыйымды жобалар мен қаржылық нарықтардағы дағдарыс арқасында инвестициялық ресурстардың тапшылығы; • мұнайгаз құбырларының тозуының жоғарылығы; • жабдықтардың ескіруі, мұнайды қайта өңдеу тереңдігінің төмендігі және өндірілетін өнімнің өвростандартқа сәйкес келе бермеуі; • жоғары салық салу; • жобаларды бюджеттік қаржыландырудың жеткіліксіздігі; • заңнамалық тұрғыда тағайындалған салықтық жеңілдіктердің болмауы; • мұнайды тасымалдауда әлсіз дамыған құрылым; • Мұнай бағасының күрт түсіп кетуі
Мүмкіндікері	Қауіптер
<ul style="list-style-type: none"> • Дамушы елдерде экономикалық өсуге байланысты энергиятасушыларға жоғары сұраныс, бұл компанияға көбірек экспорттауға мүмкіндік береді; • әлі барлау жасалынбаған мұнай қорларының көптігі, жоғары сапалы мұнай және газ өндіру орындарының болуы; • көмірсутектік ресурстардың дүниежүзілік қорларының шектеулігі; • жоғары қосылған құнды өнім шығару, бұл көп пайда алу мүмкіндігі; • өндірістік қуаттың өсуі түсім көлемін арттырады және ақшалай түсімдердің үлесін жоғарылатады; • халықты жұмыспен қамтулы қамтамасыз ету; • шетелдік инвестицияның келуі 	<ul style="list-style-type: none"> • Техногендік апаттардың тәуекелі; • экологиялық сезімтал аймақта мұнай өндіру; • мұнайда күкірттің жоғары болуына байланысты мәселелер; • дүниежүзілік нарықта мұнай бағасының төмендеуі салдарынан мұнай өнімдерінің құнының төмендеуі, бұл компания өндіретін мұнайдың бәсекеге қабілеттілігін төмендететі; • баламалы энергия көздерінің көбеюі және мұнай бағасының төмендеуі

Алайда, инновациялық дамудың жағымды әсерін айтарлықтай күшейту үшін, оның әсерін отандық экономикаға тарату қажет және қазақстандық үлгіге норвегиялық үлгінің элементтерін енгізу қажет.

Осы мәселені шешу үшін мемлекеттік ғылыми-техникалық (инновациялық) саясатын экономиканың басым секторларында элементтерді жаңарту қажет. Бұл ретте ғылым мен техниканың немесе жекелеген бағдарламаларын әзірлеудің маңызды бағыттарын анықтауға айрықша мән берілумен қатар, тиімді әсер ету тетіктерін

іздестіру, кәсіпорындар мен компаниялардың ғылымды қажет ететін инновациялық өнімді шығара отырып, ішкі нарықты құруға да назар аударылу керек.

Сонымен, зерттеу барысында заманауи жағдайда кез келген өндірістік объект (агроөнеркәсіптік, мұнайгаз, отын-энергетикалық) өзара байланысты бизнес-үрдістеден тұратын және сыртқы ортамен белсенді өзара әрекет ететін күрделі өндірістік жүйе ретінде қарастырылатындығы нақтыланды.

Бүгінгі күні осы орайда, бұл кәсіпорындарда, жұмыс барлаудан бастап шикізат пен дайын өнімді сатуды өңдеу үшін барлық кіші өндеуші өнеркәсіп бойынша жұмыстар жүргізілуде. Бұл ретте негізгі назар олардың үлкен мұнайхимиялық өндірісіне тиесілі, отын емес сипаттағы өнімді шығарудан түсетін кірістердің өсуін қамтамасыз етеді.

Мұнайгаз компанияларына SWOT-талдау жасадық. Ол осы компаниялардың күшті және әлсіз жақтарын, мүмкіндіктері мен қауіптерін анықтауға мүмкіндік береді (1-кесте). Жүргізілген SWOT-талдау нәтижесінде басты мұнайгаз компанияларының барлығына тән негізгі қауіптерді (әлеуетті бәсекелестер нарығына шығудағы салыстырмалы тұрғыда кедергілердің болуы; экономикалық дағдарыс, баламалы энергия көздерінің көбеюі және мұнай бағасының төмендеуі) және мүмкіндіктерді (жаңа нарыққа шығу; мұнайға сұраныстың болуы, әлі барлау жасалынбаған мұнай қорларының көптігі, шетелдік инвестицияның келуі) көруге болады.

Осындай SWOT-талдау арқасында компания алдында тұрған мәселелерді анықтап, оларды шешуде компания мүмкіндіктерін бағыттау анықталды.

Компанияның алдында шешуді талап етілетін мәселелер:

- Мұнайгаз құбырларының тозуы;
- Мұнайгаз кен орындарын игеруде ұлттық компания ретінде қатысу үлесінің төмендігі;
- Мұнайды тасымалдау құрылымының әлсіз дамуы.

Осы айтылған мәселелер үкімет тарапынан әрекет етілмеген жағдайда кері салдарларға ұшырайды. Компанияның тәжірибесін жоғары евростандартқа сәйкес келетін технологиялы жабдықтармен орнын толтыруға болады. Мұнай компаниясының бәсекеге қабілеттілігін жоғарылату жоғары білікті кадрларды талап етеді.

Ол ең алдымен қосымша жұмыс орындарын жасап, жұмыссыздық мәселесін шешеді. Қолайлы инвестициялық ахуал шетел инвесторларын тартуда өте маңызды. Жүргізілген зерттеулер нәтижесінде компанияға келесідей бағыттағы әрекеттерді жүзеге асыру ұсынылады:

- 1) әлсіз жақтарын күшейту, компанияның күшті жақтарын тұрақты ұстап тұру;
- 2) қызмет ету әрекетін масштабын кеңейту;
- 3) маркетингтік қызметті жандандыру;
- 4) бәсекелестерімен күресте өз артықшылықтарын кеңінен қолдану;
- 5) жаңа технологияны кеңінен қолдану, негізгі қорларды жаңарту;
- 6) басқару жүйесін жетілдіру, оның серпінділігі мен икемділігін күшейту.

Мұнай-газ саласының бәсекеге қабілеттілігін арттырудың техникалық-технологиялық факторы келесі көрсеткіштермен байланысты болады: экологиялық стандарт талаптарына сай шикізат түріндегі мұнай мен газды өңдеу көлемі; халықаралық стандарттардың жылдан жылға күшейтіліп жатқан талаптарына сәйкес мұнай мен газды өңдеу өнімдерінің сапасын арттыру.

Қазақстандық мұнайды әлемдік нарыққа жылжытудың басты мәселесі Каспий маңы елдерінің, Ресей Федерациясының, Қытай және АҚШ елдерінің геосаяси мүдделерімен түйіседі. Осыған байланысты мұнайды тасымалдау халықаралық маңызға ие. Қазақстанның экспорттық мүмкіндіктері 50-55 млн.тонна мұнай. Ұлттық экономиканың құрылымында қайта өңдеу секторының үлесін арттыру міндеті елдің басымдық бағыты ретінде айқындалып, тек мұнай не басқа табиғи ресурстарды өндіруді көбейту арқылы шешілмейді. Қажетті нәтижеге тек экономиканы теңдестіру арқылы қол жеткізуге болады. Соның ішінде ең алдымен қайта өңдейтін салаларды басымдықта дамыту, олардың ішінде қайта өңдеу мен мұнай химия кәсіпорындарының ролін арттыру стратегиялық мақсат болуы керек.

Қайта өңдеу мен мұнайхимия кәсіпорындарындағы жағымсыз жағдайларды жеңу үшін және оларды алдыңғы қатарлы даму деңгейіне көтеру үшін экономикалық сфердағы қатынастарды реттеудің жаңа тетіктері керек. Осындай тетіктің бірі – кәсіпорындарды қайта құрылымдау.

Мұнай ағынын ішкі нарық пен экспорт арасында бөлуде түп тамырымен өзгерту керек. Экспорттық көлем мен ішкі тұтыну мен қайта өңдеу арасындағы ұтымды үйлесімдікпен мұнай өнеркәсібі саласының даму болашағы анықталуы керек[3,4].

Мұнай мен мұнай өнімдері нарығының негізгі өлшемдерін анықтай отырып, ең алдымен, мұнайға ішкі сұраныстың қанағаттандырылуына басты мән беру керек, капиталдың жинақталуын мұнайды халықаралық нарықта экспорттаудан түскен түсім арқылы жүзеге асыру керек. Ол үшін мұндай жетістікке жеткізетін бірқатар шаралар жүзеге асырылуы керек деп ойлаймыз: ішкі нарыққа бағытталған өндіріс пен республикадан тыс экспортқа шығаруды өсіру қатар жүргізіле отырып, тиімділікке жету, қазақстандық тараптар үлесін көбейте отырып, шетелдік кәсіпорындармен біріккен кәсіпорындар қалыптастыруды жиілету.

Мұнай және мұнай өнімдері нарығын дамытудың жолдарын айтып кету қажет. Бұл үрдіс келесідей нұсқада жүруі мүмкін. Бірінші нұсқа, шикізаттың экспорттық бағытталуы, біздің пікірімізше, орын алады, себебі инвестиция мұнай өндіру көлемін кеңейтуге бағытталады.

Екінші нұсқа нарықтың көлік инфрақұрылымын жедел арттырумен шартталады, ол елдің әртараптандырылуын қамтамасыз етеді, бұл тұрақсыздық жағдайында және геосаяси, геостратегиялық және геоэкономикалық факторлардың рөлінің өсуі жағдайында маңызды болып табылады.

Зерттеудің қаржыландыру көзі. Зерттеу ҚРБҒМ ғылыми және ғылыми-техникалық жобаларды гранттық қаржыландыру бойынша орындалды (Грант № АР08956950 Қазақстан Республикасында белгісіздік жағдайындағы жұмыссыз жастарды әлеуметтік қорғау жүйесін жетілдіру).

ӘДЕБИЕТ

1 Сагадиев К. А. Проблемы конкурентоспособности национальной экономики. В кн. Проблемы устойчивого экономического развития в условиях глобализации. В двух томах (ответ. ред. М. Б. Кенжегузин). – Алматы: ИЭ МОН РК. – 2003. – Т.1. – С. 90 [Sagadiev K. A. Problemy konkurentosposobnosti nacional'noj ekonomiki. V kn. Problemy ustojchivogo ekonomicheskogo

razvitiya v usloviyah globalizacii. V dvuh tomah (otvet. red. M. B. Kenzheguzin). – Almaty: IE MON RK. – 2003. – Т.1. – S. 90]

2 Экономика Казахстана в условиях глобализации: механизм модернизации и функционирования/ под ред. М.Б.Кенжегузина. – Алматы: ИЭ МОН РК. – 2005. – 392 с. [Ekonomika Kazahstana v usloviyah globalizacii: mekhanizm modernizacii i funkcionirovaniya/ pod red. M.B.Kenzheguzina. – Almaty: IE MON RK. – 2005. – 392 s]

3 Родригез П.Л. Казахстан: проблемы интегрирования в мировую экономику и равнения на передовые страны со средним уровнем / Казахстан в глобальных экономических процессах. Материалы международной конференции. – Алматы, 2015. – С. 77-84. [Rodrigez P.L. Kazahstan: problemy integrirovaniya v mirovuyu ekonomiku i ravneniya na peredovye strany so srednim urovnem / Kazahstan v global'nyh ekonomicheskikh processah. Materialy mezhdunarodnoj konferencii. – Almaty, 2015. – S. 77-84.]

4 Шалболова У. Причины ограниченности производств по глубокой переработке углеводородного сырья в Казахстан//Высшая школа Казахстана. – 2013. – №2. – С.179-184.[Shalbolova U. Prichiny ogranichennosti proizvodstv po glubokoj pererabotke uglevodorodnogo syr'ya v Kazahstan//Vysshaya shkola Kazahstana. – 2013. – №2. – S.179-184.]

**Р. К. САБИРОВА, Ж. Қ. БИСЕМБИЕВА,
А. Р. ТАЖИДЕНОВА, А. А. КАРАМУЛДИНА**

НАО «Атырауский университет имени Х.Досмухамедова, Казахстан

СТРАТЕГИЧЕСКАЯ КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТЬ НЕФТЕГАЗОВОЙ ОТРАСЛИ

Формирование вертикально интегрированных компаний, с одной стороны, является важным этапом в описании масштабов рыночных изменений, а во-вторых, формирование значимых структурных вопросов нефтепереработки и транспортировки нефти, а также предприятий нефтехимического профиля. Такой сложный технологический спад можно объяснить отсутствием достаточных инвестиций в нефтеперерабатывающую промышленность.

Особенно нефтехимические предприятия находятся в сложной ситуации, отсутствие стабильной связи с поставщиками сырья, нестабильность на мировом рынке нефтехимической продукции, отсутствие инвестиций препятствуют развитию предприятий в этой области. Мировой рынок показал, что в области нефтеперерабатывающих и нефтехимических компаний их консолидация на корпоративном уровне, в результате чего нет перспектив развития частных нефтяных компаний, без которых их конкурентоспособность не может быть увеличена. С этой точки зрения актуальна тема статьи.

Были рассмотрены теоретические и практические основы конкурентоспособности предприятий нефтегазовой отрасли и его управления. Исследование теоретических основ конкуренции, конкурентоспособности и управления конкурентоспособности, а также факторов, влияющих на конкурентоспособности позволили описать конкурентоспособности в сравнительной степени. Можно отметить таких факторов, которые влияют на конкурентоспособность предприятия, как конкурентоспособность продукции, конкурентоспособность технологии и конкурентоспособность кадрового персонала.

Ключевые слова: конкурентоспособность, конкурентоспособность, нефть и газ, компания, факторы, диверсификация, SWOT-анализ, компания.

**R. SABIROVA, ZH. BISSEMBIYEVA, A. TAZHIDENOVA,
A. KARAMULDINA**

Kh. Dosmukhamedov Atyrau University, Kazakhstan

STRATEGIC COMPETITIVENESS OF OIL AND GAS INDUSTRY

The formation of vertically integrated companies, on the one hand, is an important stage in describing the scale of market changes, and secondly, the formation of significant structural issues of oil refining and oil transportation, as well as petrochemical enterprises. Such a complex technological decline can be explained by the lack of sufficient investment in the oil refining industry.

Especially petrochemical enterprises are in a difficult situation, the lack of a stable link with raw materials suppliers, instability in the world market of petrochemical products, lack of investments hamper the development of enterprises in this field. The world market showed that in the field of oil refining and petrochemical companies their consolidation at the corporate level, as a result of which there are no prospects for the development of private oil companies, without which their competitiveness can not be increased. From this point of view, the topic of the article is relevant.

Theoretical and practical bases of competitiveness of oil and gas enterprises and its management were considered. The study of the theoretical bases of competition, competitiveness and management of competitiveness, as well as factors influencing competitiveness, allowed to describe competitiveness in a comparative degree. You can note such factors that affect the competitiveness of the enterprise, as the competitiveness of products, the competitiveness of technology and the competitiveness of personnel.

Key words: *Keywords: competitiveness, competition, oil and gas, company, factors, diversification, SWOT analysis, company.*